**TACHTIG JAAR -
EEN NIEUW BEGIN**

door prof.dr. C.M. Karssen,
rector magnificus

**LANDHERVORMING -
ONVOLTOOID VERLEDEN
EN TOEKOMSTIGE TIJD**

door prof.dr.ir. J.D. van der Ploeg,
hoogleraar rurale sociologie

TACHTIG JAAR - EEN NIEUW BEGIN

De Landbouwuniversiteit bestaat 80 jaar. In veel families zal bij het bereiken van die leeftijd nog altijd herinnerd worden aan de woorden uit Psalm 90: 'De dagen onzer jaren, daarin zijn zeventig jaren, en, indien wij sterk zijn, tachtig jaren...' Is dit dus het begin van het einde? Ik kan u gerust stellen: voor universiteiten gaat die menselijke maat echter niet op, ze doorstaan de eeuwen en worden van tijd tot tijd zelfs vernieuwd en herboren. Omdat de Landbouwuniversiteit juist in deze tijd zo'n vernieuwing doormaakt hebben we, bijna uitdagend, als lustrumthema gekozen: '80 jaar, een nieuw begin!' Ik zal u uitleggen waarom.

Verwoede strijd

Eerst die 80 jaar. Eigenlijk is het veel langer. Want reeds in 1876 begon er in Wageningen een vorm van hoger landbouwonderwijs en vanaf 1904 floreerde er een Hogere Land-, Tuin - en Bosbouwschool. We zijn dan ook de enige universiteit in Nederland waar het studentencorps ouder is dan de universiteit. Ondanks die voorgeschiedenis woedde er tussen 1911 en 1914 toch nog een verwoede strijd of de wetenschappelijke landbouwopleiding wel in Wageningen zou worden gevestigd. De curatoren van de Rijksuniversiteit Utrecht meenden dat 'de geestelijke atmosfeer van een miniatuur-hogeschooltje te Wageningen onfris zou worden en dat men er de kijk zou verliezen op de universele wetenschap'.

U weet al hoe het afliep: Wageningen won en daardoor werd op 9 maart 1918 in de aanwezigheid van Prins Hendrik der Nederlanden de Landbouwhogeschool feestelijk geopend. En u weet ook dat de LUW geen miniatuurhogeschooltje bleef maar met een frisse geest

uitgroeide tot een wereldcentrum voor landbouw- en milieuwetenschappen.
Maar hoe ging het met die 'kijk op de universele wetenschap?' Ik moet u onthullen dat 80 jaar later, de vraag opnieuw wordt gesteld of Wageningen die kijk niet zal verliezen. Laat er geen misverstand zijn, die twijfel berust niet meer bij het College van Bestuur van de Universiteit Utrecht, maar meer bij wetenschappers in het algemeen, ook in eigen huis.

Bron van twijfel
De oorzaak van die twijfel is het Kennis Centrum Wageningen: het samengaan van de Landbouwuniversiteit met haar partners in het landbouwkennissysteem. Men vreest dat het niet goed kan gaan met de universele of fundamentele wetenschapsbeoefening binnen een universiteit wanneer zij samengaat met organisaties voor toepassingsgericht en strategisch onderzoek.
Indien u zich ook dergelijke zorgen maakt, wordt het geen feest vanmiddag. Het lijkt me daarom goed die zorgen weg te nemen.

Eerst nog even de feiten.
Anderhalf jaar geleden sprak het Kabinet zich met Kamerbrede parlementaire steun uit voor het handhaven van een eigen landbouwkennissysteem onder het gezag van de minister van LNV. Daarbij werd als nadrukkelijke voorwaarde gesteld dat er een hechte samenwerking zou komen tussen de Landbouwuniversiteit, de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO) en de proefstations. Sinds het aantreden van de gemeenschappelijke Raad van Toezicht en het ene, geintegreerde bestuur van de

Netwerk

Betekent dit nu het eind van de fundamentele wetenschap? Nee, in tegendeel, de fundamentele wetenschap wordt erdoor gestimuleerd. In tegenstelling tot wat we vaak denken drijft niet de wetenschap de innnovatie aan maar gebeurt juist het tegenovergestelde. Bedrijven komen naar de universiteiten met fundamentele vragen en doen zelf het onderzoek voor productontwikkeling. Ik durf de stelling aan dat fundamentele wetenschap nu en in de toekomst in vele wetenschapsgebieden alleen nog maar zal floreren indien zij onderdeel zal uitmaken van een netwerk van vele spelers: universiteiten, onderzoekinstituten, bedrijven, consultancies, denk-tanks en anderen. De taak van de overheid ligt daarbij juist niet bij het stimuleren van maatschappelijk georienteerd onderzoek maar van de fundamentele wetenschap.

Het Kennis Centrum Wageningen wordt zo'n netwerk en daarin blijft absoluut een plaats voor fundamenteel onderzoek dat zich ontwikkelt samen met de opleiding van studenten en promovendi; kortom er blijft nadrukkelijk plaats voor een Landbouwuniversiteit.

Inspiratiebron

Een nieuw begin dus. Maar niet alleen qua vorm en organisatie, maar vooral ook qua inhoud. Nog altijd is de belangrijkste inspiratiebron voor onze kennisontwikkeling en ons onderwijs de noodzaak om wereldwijd voor een nog steeds groeiende wereldbevolking voldoende voedsel te produceren. In het jaar 2050 zullen twaalf miljard mensen moeten worden gevoed. Een enorme uitdaging waarover in de westerse wereld vaak te licht wordt gedacht. De laatste jaren zijn er steeds nieuwe elementen

aan die primaire taak toegevoegd. Er is niet meer alleen aandacht voor het verantwoord produceren van voedsel maar ook voor de rechtvaardige verdeling daarvan; niet alleen voor kwantiteit maar vooral ook voor kwaliteit en gezondheid; naast aandacht voor voedsel is er ook belangstelling voor non-food producten van biologische oorsprong.

Maar de meest ingrijpende verschuiving in onze taakopvatting is de onlosmakelijke relatie die we leggen en verder willen versterken tussen de agroproductie en het zorgzaam beheer van de natuurlijke hulpbronnen bodem, water en lucht. En die relatie willen we verder versterken. Agroproductie mag niet ten koste gaan van natuurwaarden en biodiversiteit. We zijn er van overtuigd dat alleen door het in harmonie benutten van de verschillende functies van de groene en blauwe ruimte het leven voor huidige en toekomstige generaties kan worden onderhouden en verrijkt.

Met die doelen voor ogen kunnen we nog wel even vooruit en dat zijn we dan ook van plan: een nieuw begin dus.

LANDHERVORMING - ONVOLTOOID VERLEDEN EN TOEKOMSTIGE TIJD

1. In eerste instantie lijkt het wellicht vreemd om, twee jaar voor het begin van het volgende millennium, een vraagstuk aan te snijden dat de geur van vroeger en van ver weg met zich meedraagt. Want is landhervorming niet een hoofdstuk dat, als wetenschappelijke preoccupatie, gevoeglijk kan worden afgesloten? Is het niet zo dat er hooguit nog enkele uitvoeringstechnische vraagstukken en hier en daar een wat wrang restant van een verkeerd verlopen geschiedenis resteren?

Rijke geschiedenis

Laat mij van meet af aan mijn positie in deze verduidelijken: Het is waar, de geschiedenis van landhervormingsprocessen omvat bijna 3000 jaar (Tuma, 1965). Het is een rijke geschiedenis. Maar het is ook in belangrijke mate een onvoltooide geschiedenis. Daarnaast bakenen zich nieuwe problemen af - problemen die een enorm stempel zullen drukken op landbouw en platteland in de volgende eeuw. Problemen, die ook in NW Europa, landbouw en platteland kunnen wurgen. Dat maakt, zo zal ik betogen, de notie van landhervorming wederom en ook hier tot een relevant, zo niet strategisch onderwerp. Wie over de toekomst van platteland en landbouw wil spreken, die kan van landhervorming niet zwijgen. Zeker niet als men beseft dat de notie van landhervorming geen archaïsme is. Slechts in volstrekt sleetse benaderingen wordt landhervorming nog begrepen als simpele reorganisatie van eigendomsverhoudingen, te bewerkstelligen door een rechtstreekse en massale staatsinterventie.

In het hedendaagse vertoog, daarentegen, verschijnt landhervorming als een breed programma dat tal van maatregelen en mechanismen kan omvatten (Platteau,

1992; Borras, 1997). Een programma dat, hoe tegenstrijdig dat op het eerste gezicht ook moge lijken, veelal als een 'markt-geleid' programma wordt begrepen en derhalve ook zo wordt gevormd. Een programma tenslotte, dat bovenal bedoeld is om het rurale ontwikkelingsproces te oriënteren op en te laten verlopen langs een adequate balans van het sociale, het economische en het ecologische. Een dergelijke opgave is, ik wil dat hier benadrukken, niet van vroeger. Ze is bij uitstek van deze tijd. Landhervormen is, samenvattend, toekomstgericht handelen.

2. Rurale ontwikkeling is een proces dat op tal van plaatsen in de wereld is geblokkeerd en/of verloopt op een wijze die extreem hoge en daarmee onaanvaardbare sociale en/of ecologische kosten met zich meebrengt. De uitingsvormen hiervan zijn talrijk en onderling sterk contrasterend. Op tal van plaatsen klinkt dan ook de roep om landhervorming[1]. Oók vlakbij: rond ons bakent zich een driehoek af waarvan de hoekpunten worden gevormd door Schotland, Andalucië en Oost-Europa. In elke punt van deze driehoek is landhervorming een actueel thema. Verbreedt men de blik dan treft men in elk continent aanzetten tot, discussies over en ervaringen met landhervorming aan. Waar ondervoeding, werkloosheid, uitzichtloosheid en rechteloosheid heersen, waar sprake is van ecologische verwoesting en gebrek aan leefbaarheid, waar de moraal of meer algemeen: de maatschappelijke en menselijke waarden, die we terecht koesteren, in verdrukking komen - daar komt, vroeg of laat, de vraag naar landhervorming naar voren. Op al te veel plaatsen in de wereld lijkt het lot van boeren, boerinnen en andere actoren op het platteland - en mét hen ook dat van de consumenten - onderworpen aan de 'ijzeren wetmatigheden' van economie en

technologie. Nu kan ijzer worden gesmeed. Daar ligt niet zozeer het probleem. Misschien is het voornaamste probleem dat bepaalde maatschappelijke verhoudingen er toe leiden dat de vraag naar landhervorming wordt verzwegen of genegeerd. Dat wil zeggen dat het ijzer niet wordt gesmeed als het heet is. Dat enkel een kil en knellend corset resteert. Precies dat kan dramatische, want irreversibele gevolgen met zich mee brengen.

Definities

Wat is landhervorming? Met definities kunnen drie dingen misgaan, aldus Michael Lipton (1974:269). Ze kunnen tekortschieten, ze kunnen al te ruim zijn en ze kunnen "plainly wrong" zijn. Verbazingwekkend is dat niet, zo maakt Lipton duidelijk. In de vervlechting van wetenschappelijke, maatschappelijke en politieke discussies verkrijgen juist de tekortschietende, de al te ruime én ook de ronduit verkeerde definities, een functie. Vanuit bepaalde perspectieven en belangen zullen ze als 'juist' en als 'waar' worden geduid. Lipton zelf definieert agrarische of landhervorming (hij beschouwt die termen terecht als synoniemen) als "(1) de gedwongen overname van land, gewoonlijk (a) door de staat, (b) van de grootste landeigenaren en (c) met een gedeeltelijke compensatie en (2) het zodanig benutten van dat land dat de baten van de landbouwbeoefening beter worden verspreid dan voorheen het geval was" (1974:270). Toentertijd - het was de periode van de omvangrijke en radicale hervormingen van Allende in Chili en van Velasco Alvarado in Peru - was dit een adequate definitie. Met name ook omdat landhervorming wordt gedefinieerd voorbij de simpele overname en redistributie van grond als zodanig. Lipton koppelt, in zijn definitie, landhervorming uitdrukkelijk

aan brede maatschappelijke behoeften: de baten van de landbouwbeoefening[2] worden gerelateerd aan de notie van rechtvaardigheid en gelijkheid. "Land reform is [...] by definition an equalizing policy [...] its primary motivation is to reduce poverty by reducing inequality". Op de tweede plaats verbreedt Lipton het begrip van landhervorming door uitdrukkelijk de aard van de landbouwbeoefening in het geding te brengen. Een simpele verdeling van de koek is geen agrarische hervorming. Het gaat erom de koek te veranderen, of beter gezegd: te verbeteren. Pas dan is er sprake van landhervorming.

Gedateerd

Tegelijkertijd schiet de definitie van Lipton tekort, precies omdat ze zo gedateerd is. Definities mogen en kunnen geen 'fossielen' zijn. Door te veel aan het verleden vast te houden worden ze, in een snel veranderende wereld, "plainly wrong". Bij een actualisatie moeten, zo lijkt mij, in elk geval drie elementen worden gewijzigd.

De koppeling van hervorming aan brede maatschappelijke behoeften en doeleinden moet worden gehandhaafd, maar óók worden verbreed. Gehándhaafd om landhervormingen te kunnen onderscheiden van allerlei transformatieprocessen die hááks staan op deze behoeften en doelen (zie onder meer Spoor, 1997). Verbréédd en wel zo dat behalve de sociale ook nadrukkelijk de ecologische dimensie in de definitie wordt besloten (zie ook De Hoogh, 1997). Dat is in het wetenschappelijke en politieke debat van nu overigens ook het geval. "Land reform could significantly relieve pressure on marginal and ecologically-fragile lands, because in many developing countries land distribution is highly skewed with most agricultural land being concentrated in a small percentage of holdings" (Meliczek, 1996:11).

Een tweede punt is dat we ons niet meer kunnen beperken tot de productiefactor grond. Wat vandaag de dag minstens even belangrijk is, is de toegang tot de noodzakelijke hulpmiddelen: dierlijk en plantaardig materiaal, water, kennis, afzetkanalen, productierechten, milieugebruiksruimte en ga zo maar door. Veranderingen op dat niveau veronderstellen vrijwel altijd institutionele veranderingen.
Een derde punt betreft de rol van de staat en de daarmee samenhangende notie van dwang. Recente ontwikkelingen - ik ga daar verderop wat dieper op in - geven aan dat de praktijk van landhervorming inmiddels ver voorbij een eng etatistische visie is geëvolueerd.

Al met al kom ik tot de volgende duiding: een landhervorming is een meerledige, ingrijpende en doelgericht teweeggebrachte herordening van datgene wat onze Engelstalige collega's de 'social relations of production'[3] noemen. Daarbij geldt dat deze herordening zich richt op het (her-)afstemmen van agrarische productieprocessen op sociale en ecologische behoeften en doeleinden[4].

Onvoltooid
Met dit geactualiseerde begrip van landhervorming kunnen we, om te beginnen, de recente geschiedenis van het hervormen kritisch onderzoeken. Veel hervormingsprocessen zijn in het recente verleden gelokaliseerd. Opvallend genoeg gaat het echter zelden om een afgeronde geschiedenis, om een gesloten boek. Er is veeleer sprake van, inderdaad, een onvoltooid verleden. "Unfinished business", aldus Walinsky (1977).
Een cruciaal element in elk hervormingsproces betreft de definitie van de toekomstige man/grond verhouding.

Hoeveel hectare (of meer algemeen: hoeveel arbeids-objecten) zijn nodig om een bedrijf te scheppen waarop een boerenfamilie een redelijk inkomen kan verdienen? In de internationale literatuur wordt dit aangeduid met het begrip 'economic holding'. Deze 'economic holding' wordt meestal vastgesteld door de te verwachten ontwikkeling van prijzen en kosten én de te verwachten technologie-ontwikkeling te projecteren op de in het geding zijnde gebieden. Vrijwel altijd is het resultaat van deze exercitie dat er een kloof ontstaat tussen de empirisch geldende man/grond verhouding en de na te streven 'economic holding'. Dit geeft een vreemde paradox. Enerzijds wordt landhervorming geinitieerd en gelegitimeerd onder de de slogan "land to the tiller", "tierra para quien la trabaja".

Maar anderzijds ontpopt dezelfde landhervorming zich als een mechanisme dat leidt tot een verscherpte marginalisatie van grote delen van de plattelands-bevolking. Ze verwerven geen toegang tot de natuurlijke hulpbronnen - die toegang wordt juist beperkt. Enkele referentiepunten: In het begin van de jaren '50 werd in Egypte een landhervorming gerealiseerd. De berekende economic holding van 2,6 acres per man lag zo'n 44% bóven de toen geldende gemiddelde man/grond verhouding, Derhalve was, ik citeer Warriner, "some displacement" nodig (Warriner, 1969:413). De Egyptische landhervorming is dan ook niet 'voltooid'.

Landloosheid en ernstige socio-politieke spanningen karakteriseren het hedendaagse platteland in Egypte. Een paar andere cijfers: in het begin van de jaren '60 lag in Tunisië de 'economic holding', die door experts van de Wereld Bank werd berekend, 166% boven de gemiddelde

man-grond verhouding. In de tweede helft van de jaren '60 was in Chili, tijdens de Frei hervorming, de afstand 260%, terwijl in de radicale Peruaanse landhervorming van het begin van de jaren '70 de kloof inmiddels 400% bedroeg (zie verder Van der Ploeg, 1977). Door de methodologie waarmee de 'economic holding' wordt bepaald - de manier van boeren wordt op eenzijdige wijze afgeleid uit marktverhoudingen en technologie-ontwikkeling - wordt landhervorming een voertuig voor verdere marginalisatie. "Broken promises", dat is dan ook de veelzeggende titel die Thiesenhuisen (1995) gaf aan zijn studie over Zuid-Amerikaanse landhervormingen en de *campesinos* (zie verder Kay, 1998). Het is alsof ook landhervorming object is van een 'ijzeren wetmatigheid', van een wet tot behoud van misere.

Kneedbaarheid

Uiteraard is van een echte 'wetmatigheid' (begrepen als een niet te vermijden noodzakelijkheid) geen sprake. In de geschetste methodologie wordt geheel en al voorbijgegaan aan de veelvormigheid, de dynamiek en daarmee ook de 'kneedbaarheid' van de landbouwbeoefening. Tijdens een landhervormingsproces immers kan de intensiteit van de landbouwbeoefening sterk worden opgevoerd, de natuurlijke hulpbronnen kunnen worden verbeterd[5] en volgens nieuwe combinaties worden herbenut, er kunnen nieuwe technologische (bijvoorbeeld meer arbeidsintensieve) trajecten worden ingeslagen en, wellicht het meest belangrijk, de relaties tussen landbouwbeoefening en markten kunnen op soms ingrijpende wijze worden gereorganiseerd (Iacoponi, 1995; Saccomandi, 1998). De landbouwbeoefening wordt in beginsel niet gedetermineerd door de markt - de land-

bouwbeoefening interacteert met markten, hetgeen verregaande gevolgen kan hebben voor de hoogte en de struktuur van de kosten. Deze interactie nu, kan op uiteenlopende, onderling sterk verschillende wijzen worden georganiseerd en gereorganiseerd. Waar men dat doet, daar ontstaan nieuwe vrijheidsgraden, nieuwe mogelijkheden om te gaan voorbij de zo verstikkende 'ijzeren wetmatigheden'. Waar dit wordt nagelaten ontstaat de 'wet tot behoud van misere'.

Gehalveerde landbouwwetenschap

Wat voor innovaties in de landbouw in het algemeen geldt, geldt derhalve bij uitstek voor landhervormingsprocessen: ze zijn pas effectief als ze betrekking hebben op drie niveaus. Op, in de eerste plaats, de mobilisatie van resources, waar, zoals men begrijpt, de omgang met de natuurlijke hulpbronnen een essentieel deel van is. Op de tweede plaats heeft het betrekking op het eigenlijke productieproces dat binnen de boerderij is gelokaliseerd. En op de derde plaats betreft een landhervormingsproces het institutionele en economische netwerk dat landbouw en samenleving met elkaar verbindt. De fout die in vroegere hervormingsprocessen werd gemaakt, de fout die leidde tot de 'wet van het behoud van misère', vloeide voort uit een eenzijdige fixatie op het tweede niveau met een gelijktijdige verwaarlozing van het eerste en derde niveau. Voorzover de landbouwwetenschap daar bij betrokken was - en dat was ze - is daarmee aangegeven welke serieuze maatschappelijke gevaren er kleven aan een 'gehalveerde landbouwwetenschap'. Dat is een wetenschap die systematisch blind is voor de maatschappelijke dynamiek en context van de landbouwbeoefening.

3. Zijn dit abstracte bespiegelingen? Neen. Ik wil dat benadrukken door te verwijzen naar het hedendaagse Zuid-Afrika. In Zuid-Afrika worden op dit moment boeiende en naar het mij voorkomt ook zeer relevante ervaringen opgedaan met een landhervormingsproces dat na de ondergang van het apartheidsregime is gestart en dat, mogelijkerwijs, van zeer grote betekenis zal zijn voor het continent als geheel. De Landbouw Universiteit is daarbij betrokken, onder meer via het SANPAD-, het ARDP- en het SAIL-programma. Maar dat terzijde.

Eén van de essentiële inzichten achter de landhervorming in Zuid-Afrika, een inzicht dat door middel van deze hervorming ook verwerkelijkt wordt, is dat er géén simpele tegenstelling hoeft te bestaan tussen staat en markt. Méér markt impliceert niet noodzakelijkerwijs minder staat, evenmin als meer staat identiek zou zijn aan minder markt. De vervlechting en wisselwerking is veel complexer dan menig hedendaagse discussie doet vermoeden. Belangrijker nog: deze vervlechting en wisselwerking én de daarmee gegeven 'kneedbaarheid' maken in beginsel een aanzienlijke uitbreiding van de ontwerpfunctie mogelijk. Dit omdat met een politiek geïnduceerde re-organisatie van de verhoudingen tussen landbouw en markten aanzienlijk veel méér alternatieven binnen bereik komen.

De Zuid-Afrikaanse landhervorming is, in de woorden van Derek Hanekom, de minister van landbouw en landhervorming, "not state driven, but state supported". Het is, met andere woorden, ten dele een "market-led reform": de markt (en een overheid die zich op specifieke punten terugtrekt[6]) wordt gebruikt om mede zó[7] grond

voor redistributie te verwerven. Tegelijkertijd worden het lot en de toekomstperspectieven van de armen[8] onttrokken aan de gesel van de markt. Zij die in aanmerking komen, kunnen aanspraak maken op 15.000 Rand, teneinde dat naar eigen inzichten aan te wenden. Bijvoorbeeld om een stuk grond aan te kopen (grond waarop dus geen financieringslasten meer rusten). Of om het eigen huis te verbeteren. Of om vee aan te kopen. Of om de productie voor zelfvoorziening te verbeteren. Daarmee is, zogezegd, de iron law die de misère van het hervormen leek te regeren, doorbróken. Met de klassieke termen van Slicher van Bath (1948/1978): de 'vrijheid-van' wordt niet beperkt maar juist vergroot, zodat ook de 'vrijheid-tot' (tot een wijze van grondgebruik die méér correspondeert met de eigen belangen en perspectieven) wordt vergroot. "There is not a fixed economic unit of land", stelt Hanekom. "It all depends on what you do with it". Het hangt bijvoorbeeld af van de vraag of je het grondgebruik intensiveert of niet (in Zuid-Afrika uiteraard een essentieel punt) en ook van de wijze waaróp die intensivering wordt georganiseerd. Als "labour driven intensification" (waarbij kwantiteit en kwaliteit van arbeid doorslaggevend zijn), of als "technology driven intensification", waar veel minder werkgelegenheid mee gemoeid zal zijn.

Flankerend beleid

Het behoeft geen betoog dat een dergelijke aanpak hoge eisen stelt aan het flankerend beleid. Zo moet bijvoorbeeld het onderzoeks- en voorlichtingsapparaat adequaat worden toegesneden op de behoeften van de nieuwe klasse van opkomende zwarte boeren. "Mostly, the devil lies in the detail", aldus Derek Hanekom bij het doordenken van

de recente ervaringen. Mede daarom is ook een omvangrijk ondersteunend plan voor Rural Development ontwikkeld dat staatssecretaris Sue Lund vorig jaar hier in Wageningen heeft toegelicht (Lund, 1997).

De Zuid-Afrikaanse aanpak betekent niet, zoals sommigen zouden kunnen tegenwerpen, dat er economisch niet-valide productie-eenheden worden gecreerd. Integendeel. Waar het om gaat is dat de mogelijke levensvatbaarheid van productieve eenheden niet louter ontleend wordt aan een simpele projectie van markt- en prijsverhoudingen[9] en dat, daarnaast, ook uitdrukkelijk rekening wordt gehouden met de tijdsdimensie[10]. Ook een aanvankelijk klein bedrijf kan door de aanwending van de beschikbare arbeid (en door de mobilisatie van diverse netwerken) worden uitgebouwd tot een bedrijf dat over steeds meer resources gaat beschikken[11].

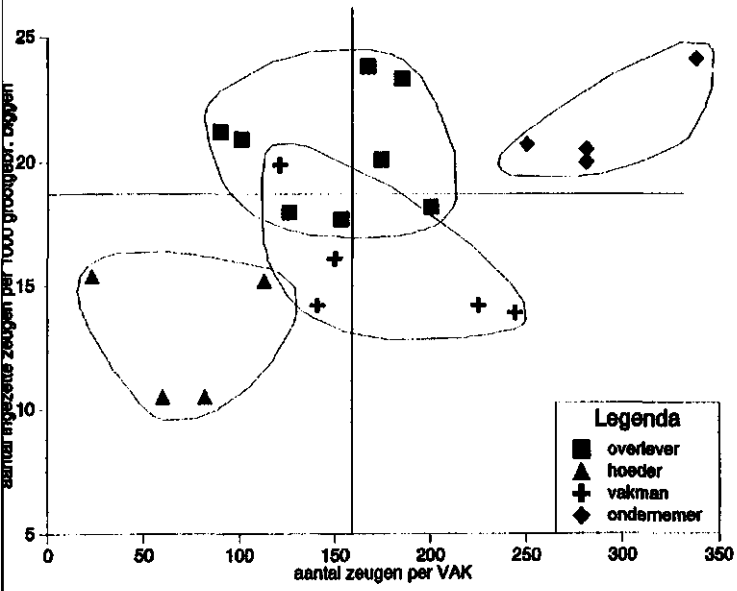
Deze Zuid-Afrikaanse aanpak - die expliciet gericht is op het vergroten en versterken van de agrarische werkgelegenheid - moge illustreren dat een landhervorming bepaald verder kan gaan dan het simpel (her)verdelen van grond. Zeker zo belangrijk is het vermogen om de verhoudingen tussen markten onderling én tussen markten en landbouwbedrijven te organiseren en te reorganiseren. Het verdiepen, uitbouwen en met kennis schragen van een dergelijk vermogen kan belangrijke bouwstenen leveren voor een nieuwe landbouw. Een landbouw die niet meer door een muur van apartheid aan de moraal van de (internationale) openbaarheid hoeft te worden onttrokken.

4. Landhervorming is, zo heb ik betoogd, beslist géén voltooid verleden tijd. Maar, zo kan men zich afvragen, hoe zit het met de ruimtelijke verdeling? Is landhervorming niet bovenal een thema voor ver wég? De grote problemen, waarvoor landhervorming nodig is, doen zich hier immers niet voor? Een ieder die graaft voorbij de alledaagse schijn en het soms chaotische gekrakeel in de Nederlandse landbouw, zal wel degelijk vér reikende problemen tegenkomen. Enkele daarvan wil ik hier nader belichten. Met name omdat ze mijns inziens voeren naar een conclusie die in eerste instantie misschien onwaarschijnlijk lijkt en wellicht ook wat ongemakkelijk zal aanvoelen. Namelijk dat ook in de Nederlandse landbouw een ingrijpende en doelgerichte herordening van de 'social relations of production', i.e. een landhervorming noodzakelijk lijkt.

4.1. Het eerste probleem dat ik wil aanroeren is dat althans een deel van de sector een economisch ontwikkelingsproces doormaakt dat onmiskenbaar leidt tot een verdergaande, zo niet exponentiële verdieping van het ecologische vraagstuk. Ik doel daarbij op de zodanige reorganisatie van natuurlijke cycli dat een maximale productie per 'rekeneenheid' wordt bereikt. Door de eeuwen heen viel in de landbouwsector de notie van het arbeidsobject - dat wil zeggen het object dat in het productieproces tot waarde wordt gebracht - samen met het dierlijke en plantaardige materiaal. In de melkveehouderij bijvoorbeeld streefden boeren naar een zo hoog mogelijke productie per koe, en dat gerekend over de gehele levensduur van het dier. De 100.000-liter kampioenes gelden in dit opzicht als evenzovele monumenten. Toch is op dit punt een essentiële, hoewel

niet direct zichtbare verschuiving opgetreden. In een déél van de landbouwsector zijn de koe en de zeug al lang niet meer het essentiële arbeidsobject. Waar hoge financieringslasten op het bedrijf drukken wordt de stalplaats het voornaamste arbeidsobject en daarmee ook de relevante rekeneenheid. Dat impliceert dat niet meer zozeer de opbrengst van een dier over de jaren, maar de productie per stalplaats per jaar wordt gemaximaliseerd. De hoge financieringslasten per stalplaats nopen daartoe. Het dier is daarbij hooguit een middel. Voor een koe die wat langzaam op gang komt is geen plaats meer. En in de varkenshouderij betekent het dat het aantal biggen per zeug per jaar zo hoog mogelijk moet zijn, hetgeen op aantoonbare wijze ten koste gaat van de levensduur van de zeugen. Het aantal biggen per zeug (over de totale levensduur van de zeug) daalt.
Echter, door de zeugen snel te vervangen, wordt toch de productie per stalplaats gemaximaliseerd.
Economische optimalisatie gaat hier evident ten koste van ecologische optimalisatie en waarschijnlijk ook ten koste van dierlijk welzijn en gezondheid. Om 1000 biggen voort te brengen zijn in de variant die een uitdrukking is van natuurlijke cycli 12 zeugen nodig. In het geval van de zogeheten economische optimalisatie is dat bijna het dubbele: 22 zeugen (Commandeur, 1998; zie ook figuur 1)[12]. Soortgelijke analyses zijn te maken van de melkveehouderij[13] en ook van akkerbouw en glastuinbouw (in de laatste twee gevallen impliceert dat het invoeren van rotatieschema's in de analyse)[14].

figuur 1: aantal zeugen nodig voor de productie van 1000 biggen, in samenhang met de schaal

Het is niet uitgesloten dat de voorgenomen reductie van het aantal varkensplaatsen een verdere acceleratie van dit proces zal bewerkstelligen: een streven naar nog meer biggen per zeug per jaar en naar een versneld afmesten van de biggen. Let wel: reductie van de Nederlandse varkensstapel is mijns inziens om allerlei redenen noodzakelijk en gewettigd. Maar het schetst het niveau van de inmiddels gecreëerde tegenspraken dat een op zich noodzakelijke maatregel weer deel wordt van een andere kwaal, in dit geval de verkwisting van dierlijk uitgangsmateriaal. We lossen één probleem op maar

verergeren daarmee het vólgende probleem. Een illustratie bij uitstek van de 'wet' tot behoud van ellende!

Spanningsveld

De bestrijding van de varkenspest leverde dramatische beelden op van geëlectrocuteerde zeugen in mechanische grijpers. De notie van 'wegwerpdieren' werd daarmee abrupt gemeengoed; de muur van onzichtbaarheid, die normaal gesproken zo kenmerkend is voor de sector, werd even doorbroken. Ik vrees evenwel dat de notie van 'wegwerpdier' niet kan worden beperkt tot die afschuwelijke beelden. We kunnen er niet omheen dat in het varkenshouderij-systeem als zodanig zowel de moederdieren als de biggen in toenemende mate worden getransformeerd tot wegwerpdieren. Ik denk dat we deze omgang met natuurlijke hulpbronnen, dit spanningsveld tussen enerzijds het economische en anderzijds het sociale en ecologische niet blijvend kunnen negeren. Hier geldt bij uitstek de scherp geformuleerde stelling van Koos van Zomeren: "Het is óf onze moraal die zich uitbreidt over de varkenshouderij, óf de moraal van de varkenshouderij die zich uitbreidt over ons" (NRC, 20 december 1997: Z3). Deze ecologische verkwisting, het verbruik van steeds meer dieren om een bepaalde productie te realiseren, doet zich vooral dáár voor waar hoge financieringslasten gelden, cq waar veel vreemd vermogen is aangewend bij de ontwikkeling van het bedrijf. Hetzelfde doet zich in de melkveehouderij bijvoorbeeld voor daar waar hoge intensiteitsniveaus[15] samenhangen met een hoge mate van verschulding. De betrekking tussen bank en boerderij (resulterend in een hoge verschulding) kan in al deze gevallen worden geduid als productieverhouding. De gedachte die derhalve

opkomt (en ik moet eerlijk zijn: het is niet mijn idee, de gedachte werd ontwikkeld in een boerenvereniging) is dat met de verkoop van een déél van de productierechten[16] de bedrijfsvoering in aanzienlijke mate verduurzaamd zou kunnen worden. Tenminste: als de opbrengsten van zo'n verkoop worden aangewend voor het versneld aflossen van een belangrijk deel van de schulden die op het bedrijf drukken[17]. En passant wijs ik erop dat een dergelijke operatie neutraal kan zijn als het gaat om het effect op het inkomen.

Een verduurzaming die mede verloopt via transacties op de markt, zou in meerdere sectoren kunnen worden geconcretiseerd. Wat daarbij essentieel is, is een correctie in het fiscale stelsel: Bedrijfsverkleining terwille van een verduurzaming zou fiscaal onbelast moeten zijn. De ironie is dat thans exact het omgekeerde het geval is: Juist bedrijfsvergroting is fiscaal aftrekbaar. Juist daardoor zien we dat zich op een deel van de bedrijven het tegendeel van verduurzaming voltrekt (de Bruin et al, 1997).

4.2. Nu zou men kunnen tegenwerpen dat economische wetmatigheden - hoe betreurenswaardig dat dan ook moge zijn - simpelweg dwingen tot de geschetste ontwikkeling. Een dergelijke redenering is niet staande te houden. Noch in theoretisch, noch in empirisch opzicht. In "Competitive advantage" stelt Michael Porter dat "zowel de economische rentabiliteit van een sector als geheel als ook de concurrentiepositie [van de afzonderlijke onderneming] mede kunnen worden gevormd door en vanuit de ondernemingen". Precies dat is het, aldus Porter, wat de keuze van een competitieve strategie zo uitdagend en opwindend ["both challenging and

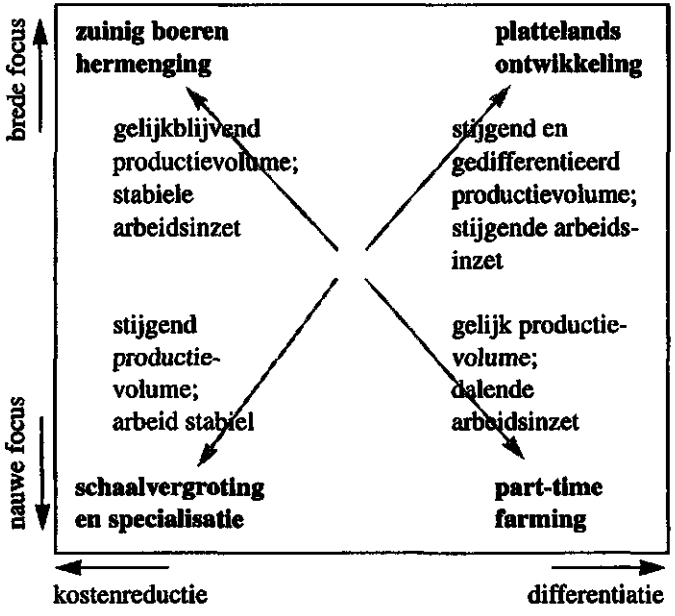
exciting"] maakt (1985:2). "Competitive strategy, then, not only responds to the environment but also attempts to shape that environment in a firm's favor" (ibid). Het interessante van deze stellingname is dat zo afstand wordt genomen van het determinisme dat de gangbare landbouw-economische analyse zozeer karakteriseert. Een determinisme, waarin "de markt" wordt gerepresenteerd als de allesbepalende factor, die op dwingende wijze de ontwikkeling en het lot van individueele ondernemingen dicteert[18]. Zoals men vroeger verzuchtte: de boer wikt, de markt beschikt.

Grondpatronen

Porter introduceert een aantal strategische grondpatronen: kostenreductie, differentiatie en 'focus'. Dat laatste betreft de mate waarin gekozen wordt voor een beperkt dan wel breed gamma van produkten, markten en resources. Tezamen spannen deze grondpatronen een complex schema op van uiteenlopende strategieën waarmee adverse omstandigheden kunnen worden gepareerd. Past men dit schema toe op de Nederlandse landbouw[19], dan springt onmiddellijk in het oog welke zijn kracht is. In de Nederlandse landbouw schuilt namelijk een uitermate rijk arsenaal aan strategische antwoorden op de economische verhoudingen en ontwikkelingen waarbinnen agrarische ondernemers hun koers uiteen moeten zetten - waarbinnen ze moeten 'wikken en beschikken' (zie figuur 2). Naast het vertrouwde beeld van bedrijven die bij een gelijkblijvende arbeidsbezetting streven naar een verdere, zo niet versnelde vergroting van het productievolume, treft men ook grote groepen bedrijven waar kostenvoordelen worden gerealiseerd door het verbijzonderen van de resources waarmee men werkt[20]. Vaak resulteert dit in

superieure input-output relaties en ook in een relatief hoge toegevoegde waarde per eenheid eindprodukt. Het is een spoor dat zich nauw vervlecht met baanbrekend onderzoek dat binnen het KCW wordt verricht. Ik verwijs in dat verband naar het onderzoek van Jaap van Bruchem (Bruchem et al, 1997, 1998), naar het onderzoek op de Marke en ook naar het onderzoek van Marcel Dicke over planten die om hulp geuren en afhankelijk van hun beharing de aangetrokken vijanden van planteneters wel of niet in hun zoeken hinderen (Dicke, 1998 en Van Lenteren et al, 1995).

figuur 2: bedrijfsontwikkelingsstrategiën in de Nederlandse landbouw[21]

Differentiatie

Daarnaast is sprake van een groeiende groep bedrijven waar nieuwe vormen van differentiatie worden ontwikkeld. Deels met een brede focus, waarbij we kunnen denken aan de inmiddels bekende vormen van plattelandsvernieuwing (Broekhuizen et al, 1997a), en deels met een beperkte focus, waarbij we strategische antwoorden tegenkomen als pluri-activiteit en part-time farming. Een de-monopolisering van de markt voor natuurbeheer en -ontwikkeling zou overigens de differentiatie met een brede focus sterk stimuleren. Hetzelfde geldt, zo begrijpt men, voor diverse andere markten.

Porter's visie en benadering zijn nog nauwelijks op de landbouw toegepast. Wat ik met de voorgaande opmerkingen heb willen zeggen is dat bij zulk een toepassing vooral zal blijken welk een etalage de Nederlandse landbouw wel niet is. Er is sprake van een rijk geschakeerd geheel van (onderling veelal verbonden) strategieën om een inkomen te verwerven en het bedrijf in stand te houden en verder te ontwikkelen. De uiteenlopende mogelijkheden die we zozeer behoeven voor de landbouw van de 21ste eeuw zijn nu al aanwezig in de empirie van de Nederlandse landbouw. Meer specifiek: in de Nederlandse landbouw laten zich strategieën onderkennen die een doorgaande verduurzaming in zich dragen en die tégelijkertijd hecht gefundeerd zijn in bijzondere relaties tussen boerderij en markten - gefundeerd in, m.a.w., bijzondere productieverhoudingen (Den Hâneker, 1997; Broekhuizen et al, 1997b; Boerderij, 1997; IEI, 1998; IBN, 1998).

Onkunde

Toch voert deze op zich hoopvolle vaststelling me naar een twééde probleem dat ik in deze rede moet noemen: zowel op het niveau van de landbouwwetenschap áls ook op het niveau van het beleid geldt een verregaande onkunde ten aanzien van dit veelvormige strategische repertoire. Hoewel we de oplossingen onder handbereik hebben, kunnen en durven we ze niet te benutten. Bij de discussie over het concept landhervorming wees ik op de noodzaak om behalve het niveau van de primaire productie, ook uitdrukkelijk het niveau van de economische en institutionele context in de analyse te betrekken. Hier geldt dat bij uitstek. De volledige ontvouwing en benutting van nieuwe strategieën wordt op dit moment geblokkeerd door een systematische discongruentie tussen beide niveaus. In één van de laatste interviews die hij kon geven gebruikte Sicco Mansholt in dit verband een veelzeggende term. Hij typeerde de Nederlandse landbouw én zijn institutionele context als een "system of organized irresponsibility" (Mansholt, 1995:71).

Ik ben van mening dat we met een consequent doordenken van de verhouding tussen overheids- en zelfregulering (niet voor niets één van de zwaartepunten in het onderzoek van het Mansholt Instituut) én met een daadwerkelijke uitbouw van de milieucoöperaties die opgebouwd zijn door boeren en tuinders (VEL et al, 1997, VANW 1997), de ruimte kunnen scheppen waardoor het strategisch repertoire dat ik hiervoor besprak véél beter kan worden benut dan thans het geval is. Daarbij is de klassieke 'dwang' uit vroegere landhervormingsprogramma's niet nodig.

Integendeel. In een recent OECD rapport wordt opgemerkt dat het bestuurlijk experiment dat minister van Aartsen heeft gestart met een aantal milieucoöperaties juist het "beste deel van de democratische tradities van Nederland weerspiegelt" (1996:59). De relaties tussen staat en agrarische sector vormen vandaag de dag een intrinsiek deel van de productieverhoudingen in de landbouw. Laten we derhalve van de nood een deugd maken en via een goed doordachte aanpassing van deze relaties (zoals het geval is bij milieucoöperaties) ook in dit opzicht een deel van de noodzakelijke hervorming realiseren. Naast de al genoemde algemene redenen, zijn er twee aanvullende en meer specifieke redenen om juist in dit geval van een agrarische hervorming te spreken. De eerste is dat milieucoöperaties de zozeer noodzakelijke vermaatschappelijking van het agrarisch ondernemerschap belichamen. De tweede is dat daar waar door het agrarisch milieubeleid de notie van milieugebruiksruimte sterk is geprivatiseerd - sterker nog: tot een commodity is gereduceerd - via milieucooperaties weer een gezamelijk beheer van deze milieugebruiksruimte wordt geconstrueerd.

Het belang daarvan mag men niet onderschatten. Vooral ook niet omdat eenzelfde principe wellicht ook op andere resources en de daarbij behorende verbanden en coalities zal worden toegepast. Zo is het niet onvoorstelbaar dat delen van de groene ruimte op den duur eigendom worden van bijvoorbeeld een Natuurbeschermingsorganisatie, een milieucooperatie en een aangrenzende stedelijke gemeente gezamenlijk, waarna het beheer ervan bij de milieucoöperatie wordt gealloceerd. En passant wijs ik erop dat op deze wijze ook een belangrijk deel van de steeds groter overnameproblematiek zou kunnen worden ondervangen.

4.3. Een derde punt. Landbouw en platteland kunnen niet worden beschouwd als restcategorie en restruimte. "Integendeel", aldus de Raad voor het Landelijk Gebied in een recent advies aan de Minister en de Tweede Kamer, "juist een sterk geürbaniseerde samenleving heeft behoefte aan een landelijk gebied. Het landelijke gebied [is] een essentieële waarde [...], waaraan niet alleen de samenleving als geheel, maar juist ook de stad een grote behoefte heeft". In dat verband verwijst de Raad ook naar de toekomstige landbouw: "niet alleen de voornaamste gebruiker van de groene ruimte, maar vooral ook een voorname drager van landschap, natuur en milieu" (RLG, 1997:17). De productiefactor grond krijgt, met andere woorden, steeds meer een brede, maatschappelijke betekenis. De centrale vraag daarbij is óf de landbouw die nieuwe, brede betekenis kan waarmaken. Op het niveau van de Europese Unie treft men eenzelfde vraagstelling aan (Delors, 1994; Fischler, 1996; Hyland, 1996; Saraceno, 1996a en Cork Declaration, 1996)[22]. Gelijk gezegd kan voor de ontwikkeling van zulk een landbouw in belangrijke mate worden voortgebouwd op een deel van het strategisch repertoire dat nu al voorhanden is. Zo verwijst de Raad naar de ontwikkeling van een multifunctionele landbouw die zich steeds duidelijker begint af te tekenen. Minister van Aartsen onderstreepte dit in zijn bijdrage aan het congres over Rural Development, dat vorig jaar in Wageningen werd gehouden: "We staan met de landbouw op een keerpunt. Schaalvergroten, intensiveren en specialiseren zijn voorbij [...] We redden het niet als we alleen maar op de wat grovere manier, die weliswaar in de jaren vijftig en zestig zeer succesvol is geweest, blijven produceren". Toch kunnen we niet verhelen dat

een bepaald deel van het huidige strategische repertoire nog altijd haaks staat op de brede taakomschrijving die de Raad voor het Landelijk Gebied hanteert en nog altijd het spoor volgt waar Van Aartsen voor waarschuwde. Ik denk daarbij aan de opkomst van 'megabedrijven', die een permanente spanning vertegenwoordigen tussen landbouw, landschap, natuur en milieu. Ze botsen met de landbouw "als maatschappelijke waarde, waaraan de samenleving als geheel zo'n behoefte heeft". Ze botsen ook met de toekomstperspectieven van het grootste deel van de agrarische ondernemers van nu (Boerderij, 1997). En in economisch opzicht representeren ze een involutie van de regionale economie (Antuma et al, 1993).

Te groot

Met recht zou men kunnen stellen dat een deel van de landbouwbedrijven nu al 'te groot' is. Te groot om over te kunnen schakelen naar bijvoorbeeld de ecologische landbouw. Te groot in sociaal opzicht. Te groot om de noodzakelijke fijnregulering te betrachten. Te groot gezien het landschap waarin het bedrijf moet worden ingepast. Een geleidelijke en verantwoorde vergroting van bedrijven verdient alle respect - zeker als daarbij nieuwe, originele routes worden gevolgd. De abrupte en disproportionele schaalvergroting, die uitmondt in de creatie van 'megabedrijven', vormt echter een fenomeen van totaal andere orde. Door deze disproportionele groei wordt de geschetste problematiek gekwadrateerd. Dat geldt op micro-niveau, het geldt evenzeer op macro-niveau. Met deze 'megabedrijven' ontstaan hier de plantages en hacienda's, die elders tot landhervorming noopten.

Uit de strekking van mijn betoog zult u begrijpen dat ik ook hier de kritische vraag wil stellen of er wel sprake is van een 'ijzeren wetmatigheid' die tot een dergelijke ontwrichtende ontwikkeling zou nopen. Moeten we niet nagaan op welke productieverhoudingen deze 'involutie' teruggaat? Zijn er werkelijk geen mechanismen denkbaar waarmee de ontwikkeling van dergelijke megabedrijven kan worden voorkomen? Ik wil er op wijzen dat dergelijke vragen ook in internationale debatten steeds meer worden gesteld. Zo stelt Majefe dat "a new concept of rural development should include a shift away from preoccupation with large-scale farmers as symbols of growth and toward recognition of small producers as both investment worthy and capable of producing added value" (Majefe, 1993:22).

Toekomstbeeld

Het is uiteraard onmogelijk om deze vragen in dit bestek uitputtend te behandelen. Ik volsta derhalve met enkele opmerkingen. Een complex proces als agrarische of rurale ontwikkeling behoeft coherentie. "Structured coherence" aldus Iacoponi (1995:48). De ontwikkelingsprojecten van de vele duizenden actoren in en rond de sector moeten in lijn worden gebracht, zodat wederzijdse versterking en synergie optreden. Dat kan alleen als er een duidelijk toekomstbeeld is - een ijkpunt waarop de verschillende ontwikkelingsprojecten kunnen worden gericht. Gedurende het grote modernisatieproject van de jaren '60 en '70 was dat voorhanden. Thans evenwel ontbreekt een dergelijk ijkpunt en het daarbij behorende kader. Het gevolg is, zo blijkt ook uit onderzoek (Ettema et al, 1994), dat de landbouwsector zich gedraagt als een vierspan, waarbij elk paard een andere

kant uitwil. Verlamming is het resultaat. Waar met andere woorden dringend behoefte aan is, is een heldere toekomstschets van landbouw en platteland in een sterk geürbaniseerde samenleving. De ontwikkeling van zo'n schets zal op drie pijlers moeten steunen. Op het primaat van de politiek (waarbij oprechte betrokkenheid van de politiek en een juiste prioriteitsstelling essentieel zijn), op een groeiend draagvlak in de sector en op de allerbeste wetenschap die voorhanden is[23].

Megabedrijven

Ten slotte ontkomt men er niet aan het probleem van de megabedrijven ook als zodanig onder ogen te zien[24]. In Denemarken wordt op dit moment een serieuze discussie gevoerd over de vraag of er niet een expliciete bovengrens gesteld moet worden aan het aantal dier-eenheden dat per bedrijf (en/of per arbeidskracht) mag worden gehouden. In Nederland werd in de jaren '70 een soortgelijk debat gevoerd over de 'mammoetbedrijven' van toen. Wellicht moet zulk een debat weer worden opgepakt. Maar dan moet het tegelijkertijd worden verbreed en verrijkt. We moeten duidelijk maken dat schaalvergroting en kostprijsverlaging niet noodzakelijkerwijs via de route van het megabedrijf behoeven te verlopen. Ook en met name via de uitbouw van het multifunctionele bedrijf kan men schaalvergroting en kostprijsverlaging realiseren (Broekhuizen et al, 1997b; DTO, 1997).

Dat veronderstelt wél dat in de sfeer van de landbouwwetenschappen nieuwe technologische trajecten worden geconcipieerd. En dat het debat over werkgelegenheid ook uitdrukkelijk op de agrarische sector wordt betrokken (Saraceno, 1996b).

4.4. Een vierde punt betreft de agrarische vrouwen. In de Nederlandse land- en tuinbouw zijn agrarische vrouwen onmisbaar. Daar waar ze een duidelijke inbreng hebben in besluitvorming en/of in het arbeidsproces heeft dat aantoonbare én onderscheidbare effecten op bedrijfsvoering en -ontwikkeling (De Rooij, et al, 1995). Vrouwen vormen niet alleen een concrete as tussen 'voor' en 'achter', tussen het economische en het sociale, maar ze dragen ook in meer algemene zin bij aan de vermaatschappelijking en de ecologisering van de land- en tuinbouwbeoefening. Als er iets moet worden gekoesterd dan is het wel de plaats, rol, betekenis én waarde van agrarische vrouwen. Toch is hier sprake van een tegenbeweging, die zich ironisch genoeg voltrekt onder de vlag van emancipatie. Zoals Bernet (1998) aantoont heeft de overgang van trouwen in gemeenschap van goederen naar het trouwen op huwelijkse voorwaarden zich in land- en tuinbouw eerder en massaler voltrokken dan in enig andere maatschappelijke sector.

Dat oogt mooi. Maar als we tegelijkertijd moeten constateren dat het zogenaamde 'Amsterdamse verrekeningsbeding' slechts zelden in deze huwelijkse voorwaarden wordt opgenomen, dan moeten we concluderen dat met deze verandering agrarische vrouwen in sterke mate 'verwisselbaar', zo niet 'wegwerpbaar' worden gemaakt[25]. Op lange termijn is dat een gevaarlijke ontwikkeling. In grote delen van Europa, met name daar waar sterk patriarchale verhoudingen zich combineerden met deprivatie, plachten agrarische vrouwen hun dochters consequent als advies te geven: "Trouw met wie je wilt, maar niet met een boer". Juist die gebieden zijn geconfronteerd met een gigantische leegloop. Waar

vrouwen vertrekken, volgen noodgedwongen de jonge boeren. Een dergelijke "desertification social", zoals men dat in Brussel pleegt te noemen, is bepaald niet uitgesloten als men nadenkt over de toekomst van de Nederlandse landbouw. De introductie van nieuwe huwelijks- en maatschapscontracten, die werkelijk recht doen aan de rol, plaats, betekenis en waarde van boerinnen en tuindersvrouwen is, derhalve, een dringend gebod.

4.5. Op beknopte wijze wil ik nog een laatste punt van zorg aanstippen. En dat is het feit dat een groeiend deel van de bevolking niet meer weet waar voedsel vandaan komt, geen kennis meer heeft van de praktijk van land- en tuinbouw, geen weet meer heeft van de route die agrarische producten volgen in de voedselketen - laat staan dat ze weten wát er exact met die producten gebeurt voordat ze als voedsel op het bord liggen. Het is verontrustend dat de potentiële gevaren van de huidige wijze van voedselproductie en -verwerking voor de volksgezondheid nauwelijks bekend zijn. Daarbij komt dat de concentratie en integratie van het voedselproductie-systeem in een beperkt aantal 'ketens' de keuzevrijheid van de consument structureel lijkt te reduceren. Temeer omdat initiatieven van boeren en tuinders om deze fnuikende impasse te doorbreken in toenemende mate worden gefrustreerd door agro-industrie en distributie-circuits. Mij lijkt dat in de discussie over de toekomstige infrastructuur van de Nederlandse landbouw bij uitstek gewaakt moet worden voor monopolistische tendenzen. De verhouding tussen staat en markt is daarbij opnieuw cruciaal.

5. In deze uiteenzetting heb ik verwezen naar een aantal problemen die, naar mijn mening, om landhervorming vragen. Niet ver weg. Maar hier en nu. 'Bij ons'. Daartoe heb ik het begrip landhervorming ontkoppeld van historisch gegroeide beperkingen in tijd en ruimte. Dat heeft me gebracht naar een aantal elementen van de landher-
vorming die we hier behoeven. In dat verband heb ik onder meer verwezen naar noodzakelijke veranderingen in het fiscale regiem, naar de verhouding tussen overheidsregulering en zelfregulering. Ik heb en passant gewezen op de noodzaak om een aantal belangrijke markten te de-monopoliseren. Ik heb gewezen op de noodzaak overtuigende toekomstbeelden te ontwikkelen en te schragen. Op de noodzaak ook om 'plantagevorming' te voorkomen.

Daarnaast kwamen man-vrouwrelaties en ketenrelaties aan de orde. Het zijn stuk voor stuk onderwerpen die betrekking hebben op de interrelaties tussen het eerste, het tweede en derde niveau: op de ecologie, de primaire productie en de institutionele context. Precies dat zijn de interrelaties die beslissend zijn en zullen zijn in landhervormingen-nieuwe-stijl. Elk voor zich zijn het maatregelen die niet dan tekort kunnen schieten. Tezamen genomen componeren ze evenwel een onmisbaar onderdeel van de landhervorming die we in en ten behoeve van de Nederlandse landbouw zozeer behoeven.

Preluderen

Meer dan een eerste aanzet heb ik hier niet kunnen geven. De noodzakelijke landhervorming vertegenwoordigt op dit moment bovenal een uitdagende en urgente

ontwerp-opgave. Ontwerpen is preluderen op de toekomst. Ontwerpen is ook toekomstgericht handelen. Ontwerpen veronderstelt de multidisciplinaire samenwerking van het beste dat we in KCW in huis hebben. Ontwerpen veronderstelt ook een dialoog en een samenwerking met andere maatschappelijke partners. Ik hoop dat het nieuwe KCW daarbij op bescheiden wijze een belangrijke rol zal spelen.

Bibliografie

Antuma, S.J.F., P.B.M. Berentsen en G.W.J. Giessen, Friese melkveehouderij, waarheen? Een verkenning van de Friese melkveehouderij in 2005: modelberekeningen voor diverse bedrijfsstijlen onder uiteenlopende scenario's, LUW, bedrijfsstijlenstudie 10.1, Wageningen, 1993

Aartsen, J.J. van, The Challenge of Rural Development, Contribution to the 50th Anniversary of Wageningen Sociology, Wageningen, 1997

Beaudeau, F., Cow's health and farmers's attitude towards culling decisions in dairy herds, Wageningen Agricultural University (Ph.D. thesis), Wageningen, 1994

Bennett, J., Of time and the enterprise, North American family farm management in a context of resource marginality, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1981

Bernet, K., Hoe trouwen agrarische vrouwen? Een studie over agrarische vrouwen omtrent de beleving van hun huwelijksgoederenregime, Wageningen, vakgroepen Sociologie en Vrouwenstudies, 1998

Bernstein, H., South Africa's Agrarian Question: Extreme and Exceptional?, in: The Journal of Peasant Studies, vol 23, number 2/3, January/April 1996

Boerderij, Boerderij-enquete, de toekomst. Groei vermoeit, zelfvertrouwen blijft, in: Boerderij 83 - no. 1 (30 sept 1997), pp 6-14

Borras, S., The Bibingka strategy to land reform implementation: autonomous peasant mobilizations and state reformists in the Philippines, Research paper, Institute of Social Studies., The Hague, 1997

Broekhuizen, R. van et al, Renewing the Countryside: an atlas with two hundred examples from Dutch Rural Society, Misset, Doetinchem, 1997a.

Broekhuizen, R. van, et al, Over de kwaliteit van plattelandsontwikkeling: opstellen over doeleinden, sociaal-economische impact en mechanismen, CERES, Landbouwuniversiteit Wageningen, 1997b

Bruchem, J. van, J.B. Schiere and H. van Keulen, Dairy farming in the Netherlands in transition towards more efficient nutrient use. Livestock Production Science, 1998

Bruchem, J. van and S. Tamminga, Sustainability and the future of animal produciton - Options for environmental tuning of the systems in the Netherlands for nitrogen, phosphorus and potassium. In: Proceedings of the 47th Annual Meeting of the Canadian Society of Animal Science (Shannon L. Scott and Xin Zhao, tech. eds.), Montreal, Quebec, pp. 48-67, 1997.

Bruin, R. de, R. van Broekhuizen en J.D. van der Ploeg, Ondernemen van Onderop, plattelandsvernieuwing in Gelderland, Studies van Landbouw en Platteland, LUW, Wageningen, 1997

Commandeur, M.A.M, Gesloten bedrijven, verscheidenheid in de zeugenhouderij, Studies van Landbouw en Platteland 26, Wageningen, 1998

Cork Declaration: A Living Countryside, Cork, Ireland, 7-9 November 1996

Delors, J., En Quete d'Europe, les carrefours de la science et de la culture, Editions Apogee, Rennes, 1994

Den Hâneker, Natuur, Economie en Milieu op een rijtje, Voorbeeldbedrijf Agrarisch Natuurbeheer Alblasserwaard en Vijfheerenlanden, Hoornaar, 1997

Dicke, M., Direct and indirect effects of plants on beneficial organisms, in: Ruberson, J.R. (ed.) Handbook of Pest Management, pp. 105- 153. Marcel Dekker, Inc, New York, 1988.

DTO [Duurzame Technologische Ontwikkeling], Ontwikkelingsperspectief Duurzaam Landgebruik, Perspectieven voor het landelijk gebied van Winterswijk, DTO werkdocument VD-2, Delft, 1997

Ettema, M, et al, De Crisis, een verslag van de eerste boerderij-enquête, Misset, Doetinchem, 1994

Fischler, F., Europe and its Rural Areas in the Year 2000: integrated rural development as a challenge for Policy making, opening speech at the European Conference on Rural Development, Cork, Ireland, 7-9 november, 1996

Hoogh, J. de, Landbouwpolitiek en duurzaamheid, in:Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Sicco Mansholt (1908-1995), Duurzaam - Gemeenzaam, Den Haag, 1997

Hyland, L., Report on European rural policy and on the creation of a European Rural Charter, European Parliament, PE 216.622/fin, 1996

Iacoponi, L., La sfida della moderna ruralita tra prospettive continentale e prospettive mediterrannea, SIDEA, Pisa, 1996

Iacoponi, L, G. Brunori and M. Rovai, Endogenous Development and the Agroindustrial District, in: J.D. van der Ploeg and G. van Dijk (eds), Beyond Modernization, the impact of endogenous rural development, Van Gorcum, Assen, 1995

IBN-DLO, LEI-DLO, Meer natuur op landbouwbedrijven? "Dus wij doen het niet goed?", Publicatie 3.168, Wageningen, Den Haag, 1998

Kay, C., The complex legacy of Latin America's agrarian reform, Working Paper Series, no 268, Insitute of Social Studies, The Hague, 1998

LEI [Landbouw Economisch Instituut], Bedrijfsstijlen en kengetallen, zicht op informatie (DOBI rapport nr 3), onderzoeksverslag 144, LEI/LUW, Den Haag, 1996

LEI [Landbouw Economisch Instituut], Landbouwers met natuur, hoe zien die eruit? Publicatie 3.167, LEI, 1998

Lenteren, J.C. van, Dicke, M. & Vet, L.E.M., Milieuveilig beheersen van insektenpopulaties: Nederlandse entomologen zetten de trend!, in: P. Koomen, W.N. Ellis & L.P.S. van der Geest (Eds.) Insekten onderzoeken. Een overzicht van vijftig jaar entomologisch onderzoek in Nederland, Nederlandse Entomologische Vereniging, Amsterdam, pp. 124-135, 1995.

Lipton, M., Towards a Theory of Land Reform, in: D. Lehmann (ed), Peasants, Landlords and Governments, Agrarian Reform in the Third World, Holmes & Meier Publishers, Inc., New York, 1974

Lipton, M., F. Ellis and M. Lipton, Land, labour and livelihoods in Rural South Africa, Volume I: Western Cape, Indicator Press, Durban, 1996

Lipton, M, M. de Klerk and M. Lipton, Land, labour and livelihoods in Rural South Africa, Volume II: KwaZulu-Natal and Northern Province, Indicator Press, Durban, 1996

Lund, S., South Africa's Rural Development Framework, Contribution to the 50th Anniversary of Wageningen Sociology, Wageningen 1997

Mafeje, A.B.M., Where the theory does not fit, Ceres, no 139: 18-23, 1993

Mansholt, S.L., Note in margine a "La Crisi", in: CESAR, Il Modello Agricolo Olandese in Crisi (Da J.D. van der Ploeg, "De Crisis", traduzione dall' olandese di B. Benvenuti con note e commento di S.L. Mansholt e V. Saccomandi), CESAR, Assisi, 1995

Meillasoux, C., The social organization of the peasantry: the economic bases of kinship, in: Journal of Peasant Studies, Vol. 1, nr. 1, 1975

Meliczek, H., Overview (pp 3-12), in: Rural Development International Workshop, Godollo, Hungary/ FAO, Rural Development Division, 1996

OECD, Co-operative Approaches to Sustainable Agriculture (COM/AGR/CA/ENV/EPOC(96)131, Paris, 1996

Porter, M.E., Competitive Advantage, creating and sustaining superior performance, The Free Press, New York, 1985

Platteau, J.P., Land Reform and Structural Adjustment in sub-Saharan Africa: controversies and guidelines, FAO, Rome, 1992

Ploeg, J.D. van der, De Gestolen Toekomst: landhervorming, boerenstrijd en imperialisme in Peru, De Uytbuyt, Wageningen, 1977

Ploeg, J.D. van der, The reconstitution of locality: technology and labour in modern agriculture, in: T. Marsden, P. Lowe, S. Whatmore, Labour and locality; uneven

development and the rural labour process. Critical perspectives on rural change series IV (London: David Fulton), 1992, pp. 19-43 (ISBN 1-85346-182-2)

Ploeg, J.D. van der, On rurality, rural development and rural sociology, in: Haan, H. de and N. Long, Images and realities of rural life, Van Gorcum, Assen, 1997

Poulantzas, N., Les classes sociales dans le capitalisme aujourdhui, Seuil, Paris, 1974

RLG [Raad voor het Landelijke Gebied], Tien voor de toekomst: advies ten behoeve van de beleidsagenda voor het landelijke gebied in de 21e eeuw, publicatie RLG 97/2, Amersfoort, 1997

Rooij, S. de, E. Brouwer en R. van Broekhuizen, Agrarische vrouwen en bedrijfsontwikkeling, Studies van Landbouw en Platteland 18, LUW/WLTO, Wageningen, 1995

Saccomandi, V., The Neo-Institutional Analysis of Agri-Marketing, Van Gorcum, Assen, 1998

Saraceno, E., Why the EU needs a strengthened rural development policy: the challenges ahead, paper presented at the European Conference on Rural Development, Cork, Ireland, 7-9 November 1996a

Saraceno, E., Jobs, Equal Opportunities and Entrepreneurship in Rural Areas, paper presented at the European Conference on Rural Development, Cork, Ireland, 7-9 November 1996b

Slicher van Bath, B.H., Over boerenvrijheid (inaugurele rede, Groningen, 1948), opgenomen in B.H. Slicher van Bath en A.C. van Oss, Geschiedenis van maatschappij en cultuur, Ambo, Baarn, 1978

Spoor, M., The 'Market Panacea', agrarian transformation in developing countries and former socialist economies, Intermediate Technology Publications, London, 1997

Thiesenhuisen, W.C., Broken Promises, Agrarian Reform and the latin American Campesino, Westview Press, Boulder, 1995

Tuma, E.H., Twenty-six Centuries of Agrarian Reform, A Comparative Analysis, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1965

VANW [Vereniging Agrarisch Natuurbeheer Waterland], Groen Licht voor proefgebied Waterland, aanbod voor een twaalfjarig natuur- en milieucontract, Purmerend, 1997

VEL, VANLA, et al, Anderhalf Jaar Milieucooperatie, een voortgangsrapportage van het bestuurlijk experiment met milieucooperaties, Wageningen, 1997

Walinsky, J. (ed), Agrarian Reform as Unfinished Business; the selected papers of Wolf Ladejinsky, Oxford University Press, New York/Oxford, 1977

Warriner, D., Land reform in principle and practice, Oxford University Press, Oxford, 1969

Wiskerke, J.S.C., Zeeuwse akkerbouw tussen verandering en continuïteit, een sociologische studie naar diversiteit in landbouwbeoefening

Zomeren, K. van, De terugkeer van het varken, NRC Handelsblad (Zaterdags Bijvoegsel), 20 december 1997, pag 29

1 Analytisch gesproken doet de roep om landhervorming zich met name daar voor waar de gangbare politieke, economische en institutionele mechanismes niet alleen nu, maar naar verwachting ook in de toekomst volstrekt tekort (zullen) schieten daar waar het gaat om het creeren van een adequaat geacht evenwicht tussen het economische, het sociale en het ecologische in landbouw en platteland.
2 Lipton hanteert overigens het meer overdrachtelijke begrip "the benefits of the man-land relationship".
3 'Sociale relations of production' oftewel 'productieverhoudingen' zijn die relaties die (1) het productie- en arbeidsproces constitueren (i.e. het productieproces haar concrete vorm geven) en (2) tegelijkertijd de verdeling van de voortgebrachte rijkdom (én ook van de maatschappelijke en ecologische kosten) reguleren (deze definitie is een aangepaste versie van de definiëring van Poulantzas, 1974). In het voetspoor van Meillasoux (1975) zij opgemerkt dat spreken over productieverhoudingen identiek is aan het spreken over een onderzoeksprogramma. In elke specifieke locatie in tijd en ruimte zal steeds weer moeten worden onderzocht wélke verhoudingen als productieverhoudingen fungeren.
4 Deze verbrede definitie komt weer sterk overeen met de meer klassieke definities die gehanteerd werden voor de jaren '60 en '70 (de periode van de Alliance for Progress en de mede daardoor geïnspireerde fixatie op de redistributie van grond). Tuma (1956:11 en 13) benadert landhervorming als een "improvement of the agrarian structure".
5 Een boeiend voorbeeld daarvan treft men aan bij de naoorlogse landhervroming in Italië. Hier werd de

wettelijke verplichting geïntroduceerd om per hectare werkgelegenheid te bieden aan een bepaald aantal landarbeiders. De eigenaren reageerden hierop door deze extra arbeidsinput te benutten voor het aanleggen van wijngaarden, het verbeteren van irrigatiestelsels, het bouwen van nieuwe stallen, etc. Eigenaren die zich verzetten tegen de geduide verplichting werden onteigend. De Italiaanse landhervorming is dan ook een opvallende uitzondering op de eerder geschetste 'wetmatigheid' van toenemende marginalisatie.

6 De vroegere apartheidspolitiek hield een sterke bescherming in van de grote witte boerenbedrijven. Dit verliep niet alleen via prijsondersteuning maar met name ook door een uiterst coulante kredietpolitiek. Schulden werden veelal kwijtgescholden. In het huidige beleid wordt dit gecorrigeerd hetgeen impliceert dat een aanzienlijk aantal witte boeren geconfronteerd wordt met een dreigend failliet en dus (delen van) de grondeigendom moet verkopen.

7 De Zuid-Afrikaanse landhervorming steunt op een breed scala van mechanismen. Restitutie van gronden die werden ontnomen tijdens de periode van de Grote Apartheid is een van de mechanismen waarop de verwerving van grond stoelt. Redistributie (niet gebaseerd op onteigening, maar op vrijwillige, hoewel sterk 'gestimuleerde' transacties) is een tweede mechanisme. Tenure reform (met een gelijktijdige respectering van de traditionele rechtsregels) is een derde mechanisme. Verbeterde arbeidswetgeving (Zuid-Afrika telt 1,2 miljoen zwarte landarbeiders; tezamen met de overige gezinsleden gaat het om 6 miljoen mensen) is een vierde en de redistributie van overheidsgronden een vijfde mechanisme. In beginsel

kunnen al deze mechanismen worden gecombineerd met de 15.000 Rand grant. In het derde kwartaal van 1996 omvatte het landhervormingsprogramma 300 verschillende projecten, waarbij 60.000 huishoudingen en 1,5 miljoen hectare grond in het geding waren.

8 Zie hieromtrent Bernstein, 1996 en Lipton et al, 1996a en 1996b.

9 De "levensvatbaarheid" wordt gedacht op het niveau waarop en in de termen waarin het werkelijk een zinnig begrip is. Dat is op het niveau van de nieuwe, startende kleine productie-eenheden en in de termen die voor de betrokken actoren relevant zijn. Een investering van 15.000 Rand in 2 a 3 hectare grond kan jaarlijkse returns van zo'n 2000 Rand opleveren. Voor veel families zijn de daarmee gegeven extra maandelijkse opbrengsten van zo'n 180 Rand soms het verschil tussen leven en dood.

10 Over de 15.000 Rand en de daarmee te creëren mogelijkheden wordt uitdrukkelijk gedacht als "starting point". Dit vormt een aanzienlijk en essentieel verschil met gangbare methodologie waarin de "economic holding" onmiddelijk én permanent een met de stad vergelijkbaar inkomen en meestal ook nog een bepaalde spaarquote dient op te brengen. In deze laatste benadering wordt dus geheel geabstraheerd van de mogelijkheid een bedrijf te ontwikkelen, i.e. op te bouwen mede met non-commoditized resources als arbeid. De consequentie daarvan is dat de economic holding meestentijds slecht of zelfs geheel niet aansluit bij de veelvormigheid van onmiddellijke condities waronder leven en werken op het platteland plaatsvinden.

11 Zo is het tenslotte ook gegaan met de duizenden

landarbeiders in Nederland die de toegang tot een klein stukje grond verwierven en met een koe en twee varkens begonnen te boeren. Geleidelijk aan zijn deze 'micro-eenheden' uitgebouwd tot volwaardige boeren bedrijven.

12 Weliswaar is de eigenlijke veestapel (het totale aantal zeugen dat op een moment T aanwezig is) ietwat groter (16%), maar een cohortanalyse maakt duidelijk dat in het geval van de zgn. 'hoeders' een jaarlijkse vervanging van 11,5 zeugen nodig is, terwijl in het geval van de grootschalige 'ondernemers' een jaarlijkse vervanging van 22 zeugen nodig is. In het laatste geval hebben we dus met minder 'stalplaatsen' en met een veel hoger productie van biggen per stalplaats te maken. Vertaalt men de term stalplaats in geinvesteerd vermogen, dan is de specifieke ratio van het handelen van de 'ondernemers' duidelijk. Het behoeft geen betoog dat de noodzaak om een dergelijke kijk (een dergelijke 'calculus') te hanteren zich vooral opdringt als het vreemde vermogen en de daarmee samenhangende financieringslasten hoog zijn.

13 In 1995 werd 34% van de koeien in NL vervangen. Daar liggen weliswaar allerlei foktechnische en soms ook bedrijfseconomische overwegingen aan ten grondslag. Het is niet zomaar irrationeel gedrag. Het probleem is juist dat er een diepgaande breuk groeit tussen de ratio die op privaat niveau geldt én de ecologische ratio die op een meer algemeen niveau behoort te gelden. Overigens gaat het ook hier weer om een sterk gedifferentieerd fenomeen. Analyse van bedrijfseconomische en bedrijfstechnische data van 599 gespecialiseerde melkveehouderijbedrijven uit heel Nederland (het gaat om een representatieve

steekproef) leert dat er aanzienlijke verschillen zijn in dat wat technisch gesproken de 'uitstoot van melkkoeien' heet. Gaande van de minder intensieve naar de meer intensieve bedrijven loopt deze uitstoot op van minder dan 30% naar 38% (het gaat hier om groepsgemiddeldes). Dit hangt samen met de mate waarin financieringslasten op elke stalplaats drukken. De betaalde rente (per koe) loopt op van 536 gulden tot 907 gulden. Passen we weer een cohort-analyse toe dan blijkt dat bepaalde bedrijfsstijlen (die onder meer in Friesland worden aangetroffen) 153 koeien behoeven om 1 miljoen kg. melk te produceren. Van dit totale aantal koeien moeten jaarlijks 38 dieren worden vervangen. Dit contrasteert sterk met de veel meer intensieve structuur die men in grote delen van Nederland aantreft. Weliswaar zijn op een gegeven moment minder koeien aanwezig (135 teneinde 1 miljoen kg. melk te produceren) doch de veel hogere 'uitstoot' impliceert dat er per jaar 51 dieren moeten worden vervangen.

14 In de internationale literatuur heeft o.m. Bennett (1981) al vroegtijdig op de negatieve relatie tussen een sterke, technologie-gedreven intensivering en het behoud van de natuurlijke hulpbronnen (i.c. de bodemvruchtbaarheid) gewezen. In Nederland is hier recentelijk weer de aandacht op gevestigd door Wiskerke (1997). Uit zijn recente proefschrift blijkt dat er aanzienlijke verschillen zijn in de Zeeuwse akkerbouw daar waar het gaat om de intensiteit van het grondgebruik. Dit heeft alles te maken met het hier besproken spanningsveld tussen het economische en het ecologische. Wiskerke toont aan dat in bepaalde bedrijfsstijlen (met name die van de zuinige boeren en de plantentelers) de productieve activiteiten op een

zo ruim mogelijk bouwplan worden gebaseerd. De onmiddellijke consequentie hiervan is dat het gebruik per hectare van kunstmest en gewasbeschermings middelen ongeveer de helft (!) lager is dan in andere bedrijfsstijlen (1997:79 met name tabel 4.5.).
In de Nederlandse glastuinbouw is een groep telers in de grond doende met een boeiend experiment dat draait om de herintroductie van wisselteelt, inclusief braaklegging, in de kassen. De eerste analyses geven aan dat a) het gebruik aan gewasbeschermingsmiddelen en meststoffen dan op beduidende wijze kan worden verlaagd terwijl b) de saldi per gewas opvallend genoeg gelijk zijn aan de saldi die gerealiseerd worden bij de veel meer 'geïndustrialiseerde' aanpak.

15 Hier te operationaliseren als een hoge melkproduktie per hectare waardoor reductie van mineralenoverschotten ernstig wordt belemmerd.

16 Ogenschijnlijk oogt een dergelijke gedachte dwaas. Intuïtief gaan we er immers meestentijds vanuit dat op een groot bedrijf meer wordt verdiend dan op een klein bedrijf én dat, wellicht nog belangrijker, eigenlijk alleen het grote bedrijf toekomstkansen zou hebben. Ik wil op drie dingen wijzen. Om te beginnen zijn er sprekende precedenten. In het begin van deze eeuw verkleinden vele melkveehouders, met name in het Noorden van het land, doelbewust de omvang van hun bedrijven teneinde 'beter' (volgens de toen geldende maatstaven') te kunnen boeren. Op de tweede plaats is de omvang van de rentebetalingen op veel, sterk vergrote bedrijven zodanig dat bij een zekere reductie van de omvang én een daaraan gepaarde versnelde afslossing het inkomen zelfs zou kunnen stijgen. Bovendien kan, door dezelfde operatie, de

bedrijfsvoering meer duurzaam worden. In samenhang daarmee wil ik tenslotte opmerken dat een duurzame bedrijfsvoering in de toekomst waarschijnlijk een betere garantie is voor continuïteit dan een bedrijf dat uit z'n krachten is gegroeid.

17 en/of (in het geval van de melkveehouderij) in de aankoop van grond.

18 Porter, 1985:7 ... a firm is usually not a prisoner of its industry's structure ... firms, through their strategies, can influence the [...] forces [that compose this structure] [...] a firm can shape structure]

19 Er wordt wel gesteld dat toepassing van Porter's analyse op de landbouw tot mislukken is gedoemd omdat boerenbedrijven niet over marktmacht zouden beschikken. Op grond van het Wageningse bedrijfsstijlenonderzoek (Van der Ploeg,1992; Wiskerke,1997) laat deze opmerking zich gemakkelijk ontkrachten: boerenbedrijven hebben wel degelijk de mogelijkheid om het eigen bedrijf volgens uiteenlopende schema's te relateren aan de markten en aan de daarin gelokaliseerde 'market-agencies'. Ook de autonome ontwikkelingen die zich onder de vlag van plattelandsontwikkeling voltrekken (Broekhuizen et al 1997a) getuigen daarvan. Daarnaast laat zich opmerken dat juist ook het opereren van de (coöperatieve) agro-industrie en veilingen zich laat analyseren met behulp van Porter's schema.

20 Dat wil zeggen dat een betere onderlinge afstemming van de resources ten opzichte van elkaar wordt bewerkstelligd.

21 Een interessant aspect is dat Porter de bedrijven die zich niet volgens één van de geschetste strategieën profileren, typeert als "stuck in the middle". Het

Wageningse bedrijfsstijlen onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat inderdaad die bedrijven die zich het meest onderscheiden in termen van stijl (dat wil zeggen: die zich het meest toeleggen op één duidelijke en onderscheidbare strategie) bij gelijke condities een beduidend hoger inkomen realiseren dan de minder geprofileerde bedrijven.

22 Binnen de landbouwwetenschappen heeft deze veranderende belangstelling geleid tot een nieuw debat: 'what is rurality?'. Zie daaromtrent Iacoponi, 1996 en Van der Ploeg, 1997.

23 Dat laatste betekent overigens ook dat veelvuldige misrepresentatie van delen van de agrarische werkelijkheid, zoals die nu wordt bewerkstelligd door sommige 'expert-systems', met kracht moet worden gecorrigeerd (zie onder meer LEI, 1996).

24 Eén van de grote complicaties bij het bespreken van een thema als dit, is dat de verschillen tussen grotere en kleinere bedrijven in de ogen van de betrokken plattelandsbevolking bepaald niet een neutrale kwestie vertegenwoordigt. Beide begrippen (het 'grote' en het 'kleine bedrijf) en ook de onderlinge relaties zijn bij uitstek 'value-loaded'. Veel van de nu grotere bedrijven waren eertijds de kleinere bedrijven, terwijl de kleinere bedrijven van nu vaak de van oudsher grotere bedrijven waren, die sindsdien een pas op de plaats hebben gemaakt. Tussen beiden liep vroeger een duidelijke standsgrens, zo er niet sprake was van een klasse-verschil. Kinderen van de kleinere boeren (vaak half boer/half landarbeider) hoefden bij de grotere boeren niet "over de dam" te komen. Een aantal van deze kleinere bedrijven heeft sindsdien een snelle groei doorgemaakt - het resultaat, zo wil de eigen beleving,

van een noest "wrotten". De eertijds grotere bedrijven daarentegen hebben - zo is de algemene indruk op het platteland - veel minder of zelfs helemaal geen groei gerealiseerd: het was immers goed zo, er was geld genoeg. Het resultaat is een complete ommekeer van de verhoudingen. Gevoegd bij de vroegere standsverschillen houdt dat in dat men er, in het algemeen gesproken, weinig voor voelt om de banier te hijsen voor de kleinere bedrijven. Daar had immers al te zeer een 'Jan Salie geest' (zo werd er bijvoorbeeld in het Agrarisch Dagblad geschreven) geheerst. Eigen schuld en nog verdiend ook, zo laat een en ander zich samenvatten. Een zelfde houding geldt, in meer algemene zin, ook tussen de verschillende sectoren. Met name de akkerbouw (gepersonifieerd door de hereboer van eertijds die veel te laat de bakens bijstelde) wordt op soortgelijke wijze benaderd als het ééns zo grote, maar nu relatief kleinere bedrijf. Waar men zich daarentegen wél in vindt is de idee dat er "zoveel mogelijk bedrijven in stand gehouden moeten worden". De Boerderij-enquêtes die in het kader van het TerZake Debat werden gehouden spreken in dit verband boekdelen. In het voorjaar van 1994 bleek dat 90% van de boeren ook in de toekomst dóór wil boeren. 87% was van mening dat een omvangrijke sanering niet meer, zoals voorheen, als teken van vooruitgang kon worden beschouwd. Bij de volgende enquête, najaar 1994, bleek dat slechts 8% een door gaande afvloeiïng te beschouwen als een goede ontwikkeling. In het najaar van 1995 zegt, op grond van een ietwat andere vraagstelling, 76% van de boeren dat "er zoveel mogelijk bedrijven in stand moeten worden gehouden", terwijl 16% van mening is dat

"de produktie moet worden geconcentreerd op een beperkt aantal bedrijven". In september 1997 (de vierde Boerderij-enquête) laat 5% weten dat het proces van schaalvergroting en sanering zou moeten worden versneld, terwijl 57% van mening is dat land- en tuinbouw een andere koers moeten inslaan. 31% is van mening dat de processen van schaalvergroting zoals die zich nu voordoen moeten worden gecontinueerd. In dezelfde enquête wordt de notie van megabedrijven sterk afgewezen. 79% van de melkveehouders wijst elk idee over bedrijven met 1000 koeien categorisch af. 86% van de akkerbouwers wijst de notie vann akkerbouwbedrijven van 200 a 300 hectare categorisch af. In de glastuinbouw wijst 83% de contouren van het huidige plan Hoogervorst af. En de gedachte van minimaal 300 zeugen of 5.000 biggen per bedrijf wordt, in deze sector, door 61% onwenselijk geacht. Aan de ene kant is men weinig geneigd het op te nemen voor kleinere bedrijven, aan de andere kant wordt de notie van mega-bedrijven sterk afgewezen. Er moeten, kortom, zoveel mogelijk bedrijven overeind blijven.

Wat m.i. duidelijk doorklinkt in deze verhoudingen is de inmiddels gegroeide 'zero-sum situatie'. Daar waar een meer dan evenredige groei op bedrijfsniveau voorheen geen bedreiging inhield voor de overige bedrijven, daar is dat thans niet meer het geval. Langs allerlei directe en indirecte mechanismen oefent de versnelde schaalvergroting op een deel van de bedrijven een sterk negatieve invloed uit op de rest. Ook het 'afromingsplann' dat het NAJK enkele jaren geleden presenteerde ademde deze geest. Men kan derhalve zeggen dat een geheel van maatregelen dat een

ongeremde ontwikkeling van megabedrijven blokkeert een legitieme weergave is van de rechtsgevoelens onder de grote meerderheid van de agrarische bevolking. Tegelijkertijd geldt dat zulks bij uitstek een overheidstaak is - de sector zelf is immers niet in staat een dergelijke ingrijpende maatregel te implementeren.

Daarmee is niet gezegd dat we terug zouden moeten naar de vroegere gemeenschap van goederen (GG). Het probleem is dat de GG niet vervangen is door een betere oplossing. Huwelijkse voorwaarden (HV) bieden - zonder het Amsterdamse verrekenbeding - nauwelijks enige bescherming aan de agrarische vrouw. Overigens is het wel zo dat daar waar zaken vóórkomen, de rechter vaak alsnog het AV toepast.